

Arne Johan Vetlesen

Studier i ondskap

«En av de senere års viktigste utgivelser»

Bernt Hagtvet, *Dagbladet*

«Hovedspørsmålet er ubehagelig å forholde seg til»

Per Anders Madsen, *Aftenposten*

UNIVERSITETSFORLAGET

STUDIER I ONDSKAP

Arne Johan Vetlesen

STUDIER I ONDSKAP

Universitetsforlaget

© Universitetsforlaget, Oslo, 2020

ISBN: 9788215042664

1. utgave, 1. versjon, Universitetsforlaget, 2020

E-utgaven baserer seg på 1. trykte utgave, Universitetsforlaget 2014, 2. opplag 2016

Elektronisk tilrettelegging: Universitetsforlaget.

Omslagsdesign: Universitetsforlaget / Sissel Tjernstad

Sats/design: Rusaanes Bokproduksjon AS

Boken er utgitt med støtte fra Fritt Ord og Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk, Universitetet i Oslo.

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Universitetsforlaget er enhver eksemplarframstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

www.universitetsforlaget.no

post@universitetsforlaget.no

INNHold

Innledning

7

Fortellinger om berettigelse. En analyse av
Anders Behring Breivik og terroraksjonene 22. juli

18

Hvordan leve med psykisk smerte?

61

Ugjerninger – resultat av undertrykkelse
eller fritt utløp av følelser?

77

Gjerningsmenn, selvforståelse og ondskap

109

Kan det være riktig å bære nag?

139

Kan det være moralsk galt å tilgi?

169

Henvisninger til tidligere publisering

202

Navneregister

204

INNLEDNING

Da en bombe sprang i Regjeringskvartalet i Oslo om ettermiddagen 22. juli 2011, etterfulgt av massedrap på Utøya, ble Norge åsted for en ondskap vi her til lands ikke hadde kunnet forestille oss, utført av en av oss.

Selv om jeg som filosof har arbeidet med fenomenet ondskap i hele mitt faglige liv, kan jeg ikke påstå at jeg var bedre forberedt enn andre på at noe slikt skulle skje her. Det er betegnende at de første ekspertene som uttalte seg, rett etter at det smalt ved Høyblokken, pekte på islamistiske terrorister som de mest sannsynlige gjerningsmenn. At det skulle vise seg å være en ung norsk mann, oppvokst på Oslo vest, var like mye av et sjokk for terrorismeforskerne som det var for PST og de politiske myndighetene.

For min del var det imidlertid ikke det politisk-ideologisk spesifikke ved terroristens angitte ståsted som kontra-jihadist til forskjell fra jihadist som var mest uventet og faglig utfordrende. Det var snarere det faktum at Anders Behring Breivik var alene om handlingene. Mitt arbeid med ondskap har nesten utelukkende konsentrert seg om tilfeller der det er en gruppe av gjerningsmenn, ikke et enkeltindivid som opptrer på egen hånd. Siden det som oftest er en gruppe som gjennomfører massedrap, og siden godt planlagte overgrep overfor en bestemt kategori ofre som oftest skjer med en ideologisk begrunnelse, har vi omfattende kunnskaper om hva som kjennetegner en slik ideologi og om de gruppepsykologiske mekanismene som bidrar til at personene kan få seg til å påføre utvalgte ofre

enorme lidelser. Kort sagt, enten vi er samfunnsvitere eller filosofer vet vi mye om det jeg kaller *kollektiv ondskap*.

Breiviks terroraksjoner stiller oss overfor *individuell ondskap*. Nettopp det faktum at han var alene – til de grader alene – om å beslutte hva han ville gjøre, hvordan og overfor hvem, betyr at den fortolkningsrammen jeg har vært vant til å bruke kommer til kort. Psykologiske betraktninger og psykiatriske vurderinger blir langt mer sentrale enn i tilfeller der det er gruppeatferd som skal analyseres. Konkret: Tyder det faktum at gjerningspersonen var alene om udåden på at han levde i sin egen verden og ikke skjønnte rekkevidden av det han gjorde? Røper det spektakulære ved handlingene, ved at de avviker fra normaltilfellet der de er beordret fra en høyerestående autoritet og dermed setter den enkelte utøver under (større eller mindre) tvang, at det er en avviket i psykiatrisk forstand vi har med å gjøre, et tilfelle av patologi, av sinnssykdom? Eller kan vi tenke oss, hvor dårlig vi enn måtte like det, og hvor upassende det måtte være i lys av en veletablert teoretisk forklaringsmodell, at en tilregnelig person med innsikt i konsekvensene av det han gjør kan bestemme seg for å utføre slike handlinger? Hvis svaret er ja, hvilket lys kaster det over vårt samfunn at det har kunnet frembringe en slik masse-morder, en slik desperasjon, et slikt fiendebilde som det gjerningsmannen agerte på, og som vi i ideologisk henseende vet han ikke er alene om?

Den første teksten i denne boken har tittelen «Fortellinger om berettigelse» og er mitt forsøk på å gi en analyse av Breivik og hans terrorhandlinger. Teksten – og det må leserne vite – er en bearbeidet og utvidet versjon av et foredrag jeg holdt i Videnskapsakademiet i Oslo, og ved Universitetet i Oxford, i januar 2012. Jeg skrev foredraget i månedsskiftet november/desember 2011, akkurat da den første rettspsykiatriske rapporten forfattet av Torgeir Husby og Synne Sørheim ble fremlagt. Det var fire måneder siden terroren fant sted, og drøye fire måneder til rettssaken i Oslo tingrett skulle starte opp og den andre sakkyndigrapporten avgis.

Når jeg så presist oppgir når teksten ble til, er det for å understreke at 22. juli ennå hadde noe ufordøyd og ubearbeidet over seg – noe uforklarlig, om du vil. Det skyldes ikke alene nærheten i tid. Like mye skyldes det at den offentlige debatten ennå var preget av sjokk, at fagekspertisen fra et mangfold av disipliner famlet etter overbevisende svar, eller ble motsagt straks noen trodde de hadde det. Riktignok var et par minnebøker – stikkord: rosetog og taler – og de første beretningene fra overlevende kommet ut. Men bøkene som vi i dag forbinder med forsøkene på en bred kunnskapsbasert analyse av spørsmålene «hvordan?» og «hvorfor?», det være seg Aage Storm Borchgrevinks *En norsk tragedie* (2012) eller Åsne Seierstads *En av oss* (2013), for å nevne de to mest leste, skulle ikke komme før langt senere. Følgelig måtte jeg i stor grad basere meg på Breiviks såkalte «Manifest», på journalistiske kilder og på enkeltbidrag fra ulike akademiske hold.

Nå, tre år senere, er jeg kjent med praktisk talt alle bøkene som er utkommet om 22. juli i Norge, over førti i tallet, i ulike sjangre og av høyst ulik kvalitet. Det har stilt meg overfor spørsmålet om teksten jeg skrev senhøstes 2011 burde revideres for å innarbeide det jeg måtte finne av vesentlige nye opplysninger, tilnærminger og tolkninger i den nå omfattende litteraturen. Jeg har valgt å la være, med et par små unntak (noter) angitt i teksten slik den her foreligger. Det ville være usant å si at jeg ikke har lært noe nytt ved å lese det som er publisert siden jeg gjorde min analyse. Jeg har likevel ikke sett grunn til å endre min overordnede tolkning eller å erstatte min tilnærming med en annen. Min tese og mine konklusjoner står fast.

Selv om det som skjedde ved Høyblokken og på Utøya 22. juli er å anse som individuell ondskap, bruker jeg i essayet om Breivik plass på å vise at han hentet motivasjon og rettferdiggjørelse fra den typen «fortellinger om berettigelse» som vi kjenner fra historiske tilfeller av kollektiv ondskap, der én gruppe søker å ødelegge en annen. For selv om Breivik var alene om handlingene, betraktet han dem som berettigede – politisk

nødvendige og moralsk riktige – på samme måte som de som deltar i en gruppe som begår massedrap eller folkemord gjør det. I begge tilfeller tolkes drapene i lys av en stor fortelling om det antagonistiske forholdet som historisk har utviklet seg mellom de to gruppene. Overgriperen har moralen på sin side i ønsket om å forsvare egen gruppe (rase, nasjon, etnisitet, religion – fyll inn det som passer i det enkelte tilfellet) mot faren for total utslettelse som ifølge fortellingen utgår fra den utpekte fiendegruppen. Det handler om hva som må gjøres – og som noen må påta seg å gjøre – på vegne av det truede slik at det ikke skal forsvinne. Det handler om overlevelse, intet mindre, i en situasjon der kompromisser er utelukket og politikken – demokratiets og debattens – normale spilleregler må settes til side. I denne fortellingen er det ingen tid å miste og derfor må alle midler må være tillatt. På dette punktet viser jeg felles-trekkene mellom den ideologien Breivik bekjenner seg til, og som nettopp er en kollektiv (delt) størrelse og ikke noe han har klekket ut på egen hånd («Manifestet» er som kjent i stor grad en collage av sitater fra et knippe forbilder), og strukturen i andre historiske eksempler på voldslegitimerende fortellinger. Mens identiteten til gruppen(e) det er snakk om vil variere fra tilfelle til tilfelle, er de strukturelle elementene gjennomgående de samme: trusselen fra «de urene andre», imperativet om et selvoppofrende forsvar av egen gruppe, i overlevelsens øyemed.

Til tross for likheten i begrunnelsen for voldsanvendelse som finnes mellom Breiviks «Manifest» og genocidale ideologier av typen tysk nazisme eller serbisk etnonasjonalisme, er det trekk ved Breiviks personlighet og atferdsmønster frem mot terror-handlingene som peker i retning av noe særegent, for ikke å si avvikende eller patologisk. Her reises mange spørsmål som kretser rundt dette: Hvordan skal forholdet – møtepunktene – mellom biografi i betydningen Breiviks personlige erfaringer, og ideologi i betydningen en overordnet makrohistorisk fortelling om egen gruppes relasjon til andre, forstås i et spesifikt tilfelle som Breiviks? Kan det være tale om et forhold som kan

oppleves som hånd-i-hanske, som gjensidig utfyllende og meningsgivende?

I stedet for å undersøke tilfellet Breivik langs de opptrukke-
de rettspsykiatriske sporene, anvender jeg innsikter i Hegels
rettsfilosofi for å belyse hvorvidt vi 22. juli hadde å gjøre med
en tilregnelig eller en gal gjerningsmann. Uten å utbrodere
min konklusjon her, går den i retning av at det handler om
en kombinasjon av alternativer som vanligvis ses som gjensidig
utelukkende, som et enten/eller. Spørsmålet om hvilke konse-
kvenser hans etter hvert nesten totale isolasjon fikk for Breiviks
selvforståelse, for hans relasjoner til andre og til en delt sosial
og moralsk virkelighet, kan slik jeg ser det stilles skarpt ved
hjelp av Hegels tenkning om møtepunktene mellom ondskap
og galskap.

Den andre teksten, «Hvordan leve med psykisk smerte?», kommer
også inn på tilfellet Breivik. Min tilnærming her er psykoanalytisk
orientert og knytter an til innsikter hos Svein Haugsgjerd og
Melanie Klein. Spørsmålet er hvordan vi takler vanskelige og
negative erfaringer, ja dypest sett vår menneskelige utsatthet for
smerte i vid forstand og mange former: det at vi ikke bare går
gjennom livet eksponert for å bli syk eller skadet, men også såret
i betydningen krenket og ydmyket i vår selvfølelse og selvrespekt.
Jeg viser hvordan det som kan høres ut som et individsentrert
anliggende – hva gjør jeg med min smerte, mine nederlag og
tap? – er innrammet av kulturelle og historisk foranderlige fak-
torer: kulturen vi tilhører og samfunnet vi sosialiseres i gir oss
redskaper av ulik art for å hankses med vår smerteutsatthet.
Kulturen i min samtid formidler direkte og indirekte et bestemt
syn på menneskelige grunnvilkår som avhengighet, sårbarhet og
dødelighet, på hvordan de skal takles og vurderes, meddeles eller
– tvert om – benektes og bekjempes, for såvidt som de fremstilles
som negative og uønskede og dermed forbindes med skam, slik
jeg hevder er tilfellet i dagens samfunn. Forskjellen mellom en
symbolsk-abstrakt og en fysisk-konkret måte å bearbeide det som

er vanskeligst i livet, er sentral. Mangel på kulturelt tilrettelagt anledning til en symbolsk bearbeiding kan føre til at den eneste måten å takle vanskelige opplevelser og følelser på, blir ved å forsøke å kvitte seg med det vonde ved å tvinge det over på andre: Ved å forflytte min smerte over på andre slik at den blir deres smerte, blir jeg selv avlastet; ved å få andre til å føle seg dårlige eller underlegne, svinger jeg meg opp til den som er fri og har kontroll – trekk som vår tids autonomi-ideal vet å verdsette, men som vi skal se, til en høy pris. Avslutningsvis anvender jeg dette perspektivet for å forstå betydningen av Breiviks bruk av voldelige dataspill forut for terroren han utførte.

I den tredje teksten, «Ugjerninger – resultat av undertrykkelse eller fritt utløp av følelser?», er temaet følelsers rolle i utføringen av voldshandlinger. Faglitteraturen deler seg i to uforenlige syn. Brakt på spørsmålets formel: Er det slik at gjerningspersonen – om vi generaliserer – gir tilnærmet fritt utløp for sin ellers inne-stengte aggresjon, for hat og sinne når han voldtar, lemlester og dreper? Slik at voldelige overgrep næres av negative følelser løpt løpsk? Eller må det forstås motsatt, slik at den villede påføringen av smerte på andre mennesker hvis lidelser ses og høres, bare er mulig når overgriperne avstenger sitt følelsesliv i hele dets bredde og går inn i tilstand av nummenhet? Hvem er farligst: den emosjonelt ukontrollerte eller den emosjonelt kontrollerte gjerningsmannen? På bakgrunn av kunnskapen vi har om historiske ugjerninger som den såkalte «voldtekten» av Nanjing i 1937, massakren i My Lai i 1968 og ulike folkemord i vår egen tid, drøftes disse to alternativene opp mot hverandre. Jeg legger i analysen av følelsenes rolle stor vekt på den kjensgjerning at nær samtlige overgripere i disse hendelsene er menn. I andre del av teksten diskuterer jeg de høyst ulike svarene som filosofene Thomas Hobbes og Emmanuel Levinas gir på spørsmålet om hvordan vold er menneskelig mulig, særlig med henblikk på betydningen det har om offeret fremstår som svakt eller sterkt, forsvarsløst eller fryktinngydende.

Den fjerde teksten, «Gjerningsmenn, selvforståelse og ondskap», er en kritisk studie av den tyske sosialpsykologen Harald Welzers bidrag til nyere forskning om gjerningspersoner som har deltatt i massedrap. Welzer har, med tyske soldaters atferd før, under og etter enorme overgrep på sivile (især jøder) som hovedcase, i løpet av få år og i kraft av et par svært viktige bøker nådd anerkjennelse over hele verden, og er oversatt til en rekke språk, deriblant norsk. Vi kan trygt si at vi hos Welzer er tilbake i den kollektive, gruppeutførte ondskap som Breivik utgjør et påfallende avvik fra. Welzer tar den type forklaringsmodell som først ble kjent gjennom Stanley Milgram (Yale-eksperimentet tidlig på 1960-tallet) og senere videreført av Philip Zimbardo («The Stanford Prison Experiment» i 1971) et skritt videre. Ved at Welzer gjør den enkelte gjerningspersons opptatthet av fortsatt tilhørighet til gruppen til selve nøkkelen for å forklare (som det heter i denne litteraturen) «hvordan vanlige mennesker kan gjøre de grusomste ting», gir han meg anledning til å utdype min tidligere bare antydde kritikk av et slikt «totalisert» gruppeperspektiv. Stikkordene for min spesifikke kritikk er de tre faktorene ideologi, autonomi og sadisme, som jeg argumenterer for at Welzer dels misforstår, dels bortforklarer betydningen av. Jeg mener at Welzer står i fare for å gi en forklaring på hvordan gjerningspersonene kunne gjøre det de gjorde som arter seg som en overtakelse av deres overgriperperspektiv, av deres selvforståelse. Faren for å bedrive en slik perspektivvertakelse i akademisk utgave er til stede ikke bare hos Welzer, men i mye samfunnsvitenskapelig forskning om ondskap, og reiser krevende spørsmål om forskerens rolle i vid moralsk forstand, knyttet til en langt større fascinasjon for overgripernes enn for ofrenes opplevelser og tolkninger.

Den femte teksten, «Kan det være riktig å bære nag?», dreier perspektivet vekk fra analysene av gjerningspersoner og deres ståsted, til å spørre hvordan de som er direkte ofre for overgrep – for eksempel tortur – skal stille seg til ønsket om å bidra

til forsoning, til at samfunnet kan komme videre og legge det vonde bak seg. En av de mest kjente – skjønt det er få av dem – forsvarerne av at det kan være riktig å fortsette å bære nag overfor sine overgripere, og dermed nekte å spille en rolle i få i stand forsoning, er Jean Amery. Amery, en østerriksk jøde, ble torturert mens han satt i fangenskap under krigen, og skrev senere en bok der han insisterte på sin – offerets – rett til å fastholde et sinne og et nag overfor overgriperne, til tross for at ugjerningene ligger langt tilbake i tid, at de blekner i det kollektive minnet og at storsamfunnet tilstreber en forsoning der alle parter forventes å bidra til at fremtiden kan bli viktigere enn fortiden, harmoni viktigere enn konfrontasjon, storsinnethet viktigere enn nag. Jeg diskuterer Amerys kompromissløse forsvar for offerets rett til sinne og nag opp mot en annen Holocaust-overlevende, den italienske jøden Primo Levi, og tar parti for Amery i disputten mellom dem.

Den sjette og siste teksten er i forlengelsen av den forrige og stiller spørsmålet «Kan det være moralsk galt å tilgi?». Også her handler det ikke primært om hvordan en overgriper ser på seg selv og det han har påført andre, men i stedet om hvordan ofrene, og i noen tilfeller deres etterlatte, skal forholde seg til en overgripers ønske om å bli tilgitt der et slikt uttrykkes. Betydningen av tegn til skyldfølelse og anger, til en annen selvforståelse enn den selvrettferdige som de fleste har da de begår overgrepene, er av stor viktighet. I diskusjonen bruker jeg dels virkelige personer som Traudl Junge, en av Hitlers sekretærer under krigen, dels fiktive, som den døende tyske soldaten «Carl» som i Simon Wiesenthals berømte bok *Solsikken* bønnfaller en overlevende jøde, det vil si en representant for ofrene, om å bli tilgitt for sine ugjerninger mens det ennå er tid. Diskusjonen av tilgivelse gir meg anledning til å utvide det som har vært perspektivet i de tidligere tekstene, i form av en veksling mellom ståstedet til henholdsvis gjerningsperson, offer og tredjepart. Mitt standpunkt – som jeg vet at mange vil være uenige i – er at

samfunnets iver etter å få i stand forsoning mellom overgriper og offer (eller pårørende, etterlatte, etterkommere), for slik å komme seg videre etter det vonde som hendte, ofte fører til et press om å tilgi som moralsk sett er dypt problematisk. Jeg ender med å svare et – riktignok betinget – ja på spørsmålet om det kan være moralsk galt å tilgi.

Som leseren legger merke til, veksler tekstene som er samlet her mellom å undersøke fenomenet ondskap slik det kan oppleves fra en gjerningsperson og fra et offer. Slik jeg ser det, er vekslingen mellom de ulike berørte partene og deres – ofte uforenlige – tolkninger av det som har skjedd, vesentlig i den filosofiske analysen av ondskap. Om vi gir analytisk forrang til det ene ståstedet, risikerer vi å miste helheten og kompleksiteten i hva ondskap – forstått som konkrete handlinger – er.

Slik jeg ser det griper imidlertid alterneringen mellom ståstedene til den som påførte lidelse og den som ble påført den, for kort. Vi må gå utover ståstedene til de som er direkte involvert, i rollene som overgriper og offer, for å gripe ondskapen – eller *more to the point*, for å kunne gripe inn i den i den hensikt å stanse den. Filosofen Edmund Burkes formulering har ikke mistet sin aktualitet: «Alt som trengs for at ondskapen skal triumfere, er at gode mennesker ikke gjør noe for å hindre det.»

Med andre ord, uberørthet og likegyldighet blant såkalte tredjeparter eller «bystanders» kan være like avgjørende for om onde handlinger finner sted som en gjerningspersons selverklærte berettigelse i å utføre dem. Selvsagt vil det variere hvor mye – eller lite – slike utenforstående kan gjøre, avhengig av en rekke faktorer som makt, ressurser, kunnskap og vilje. Det politiske og moralske ansvaret hos tredjeparter er et stort tema i seg selv, som jeg har behandlet utførlig andre steder (Vetlesen 2003, 2005) og som reiser brennbare spørsmål om upartiskhet og intervensjon, om farene ved relativisering og moralsk «likestilling» av partene som ligger utenfor det jeg kan diskutere her. I herværende bok er det særlig de to siste tekstene, der

spørsmålet om nag kan være berettiget og om ofre kan forventes, enn si kreves, av storsamfunnet å tilgi sine overgripere, som aktualiserer hvordan det store «vi», som verken er overgripere eller ofre, skal forholde seg – det vil si: oss – til ondskapen som utspiller seg. For ondskap er ikke et fenomen som «eies» av de to partene som er direkte involvert i den forstand at det er de to alene som har en rolle å spille i bearbeidelsen av det gale som skjedde. Det onde som skjedde, er også å forstå som det onde som ikke ble hindret, eller forutsett i tide, av det samfunnet de direkte partene inngår i, og da ganske særlig den vordende gjerningsmannen; samfunnet som også vil måtte bære med seg langtidsvirkningene av det som skjedde. Selv om dette poenget tydeligst kan gjøres med tilfeller av kollektiv ondskap som eksempler – Holocaust, Bosnia og Rwanda er de tre jeg selv har arbeidet med, men listen er mye lenger og på ingen måte avsluttet – er det ikke bare de gangene der overgriperne er mange at spørsmålet om fellesskapets ansvar aktualiseres: ansvaret for å se tegnene på at noe er galt, at noen faller utenfor, og at de eller den det gjelder – enten som ensom ulv eller i tette subkulturer – er i ferd med å vende seg mot fellesskapet (eller en utvalgt gruppe) på voldelig vis.

Hvilket tar oss tilbake til start, til 22. juli. Gir det mening å si at samfunnet Anders Behring Breivik vokste opp i, men etter hvert meldte seg ut av, kunne gjort noe annerledes, for slik å hindre at denne unge norske mannen fra Oslos vestkantmiljø ble – bevisst gjorde seg om til – en politisk terrorist med ønske om å ramme sitt eget samfunn – det sosialdemokratiske, etter hvert nyrike, nyliberale, multietniske – Norge?

Spørsmålet om ansvar for å se faretegnene i tide, for å ta kontakt med den som er i ferd med å gli ut av fellesskapet, for å ivareta og «holde» (slik psykoanalytikerne sier) den som går med det jeg ovenfor kalte psykisk smerte knyttet til brudd, nederlag og tap, med opplevelser av å mislykkes, og med en stigende hang til en aggressiv vending mot – revansj overfor – dette samfunnet i form av utpekte representanter for det, kan

virke akademisk, fordi «samfunnet» og «fellesskapet» fortøner seg som abstrakte størrelser, et begrep innen en teori snarere enn en levd virkelighet for konkrete personer. Men skrittet fra teori til praksis er nettopp ikke stort, men kort. Samfunnet jeg snakker om, består av oss: vi som er i familie, vi som går på samme skole eller har barn der, som deler arbeidsplass eller er naboer. Disse rollene og relasjonene de utgjør – og som kan være gode eller dårlige, ivaretagende eller utestengende – er ikke abstrakte, men ytterst konkrete: de er, og rammer inn, våre liv.

Spørsmålet om vi – konkretisert i rollene jeg ramset opp – kunne ha gjort noe annerledes, mister sitt akademiske preg og får sin brodd, sitt ubehag, ved at det er Anders Behring Breivik som er personen hvis plass i fellesskapet det handler om, ikke en navnløs massevoldtektsmann i Bosnia, en machetemorder i Rwanda eller en fangevokter i Auschwitz. Brodden består, som Åsne Seierstad markerer i sin boksittel, i det at han var – er – en av oss.

Vi – det vil si: de som utgjorde det konkrete vi rundt Breivik – fanget ham ikke opp. Noen prøvde, igjen og igjen, men de ble avvist. Jeg sier ikke at det kan ha vært lett. Og som det fremgår av mitt herværende essay: jeg sier ikke at andre enn han selv bærer hovedansvaret for det han gjorde, skjønt det var flere som bidro til at han ble den han ble og fikk de ideene han fikk; at han ble en person som kunne få seg til å gjøre – ville gjøre – det han gjorde. Men selv nå, når skaden har skjedd og med alt det onde og vonde vi har bak oss, står spørsmålene i kø foran oss, Breiviks samtidige som vi var og vedblir å være: Bør Breivik tilgis? Kan han det? Har noen rett, for ikke å snakke om plikt, til å gjøre det – i såfall, hvem? Skal han intervjues? Skal han få skrive kronikker, utgi bok? Skal han en dag få slippe ut og være en vi møter på gaten, en av oss, ferdig sonet? Kan han bli ferdig med det han gjorde? Kan vi? Skal vi?

FORTELLINGER OM BERETTIGELSE. EN ANALYSE AV ANDERS BEHRING BREIVIK OG TERRORAKSJONENE 22. JULI

INNLEDNING

Et slående trekk ved historiske tilfeller av kollektiv ondskap er den rollen som innehas av fortellinger som forsikrer gjerningspersonene om at de har rett til å skade sine ofre: de kjemper for det gode og mot det onde i verden, de har moralen på sin side og de gir ofrene den behandlingen de fortjener. Resultatet er at de som deltar i massedrap føler stolthet i stedet for anger, selvrettferdighet i stedet for skyldfølelse og samvittighetsnag.

Er dette ganske enkelt en påminnelse om ideologiens makt over gjerningspersonene – vel vitende om at de selv er med på å skape ideologien det er tale om? Eller må vi søke bakenfor ideologiens påvirkningskraft for å forstå hva som gjør at personer kan drepe andre – mange andre – ut fra en forestilling om å være berettiget til det?

I stedet for å diskutere disse spørsmålene på en abstrakt og generell måte, skal jeg i dette essayet analysere tilfellet Anders Behring Breivik, mannen bak de to terroraksjonene i Norge 22. juli 2011, der totalt 77 mennesker ble drept. Selv om Breivik åpenbart var inspirert av det jeg kaller en fortelling om beret-